

NDËRTIMET E FORTIFIKUARA TË LUFTËS SË FTOHTË - POTENCIAL I PEIZAZHIT HISTORIK DHE ATRAKSION TURISTIK

Dr. Mimoza PUTO

Fakulteti i Gjuhëve të Huaja
Universiteti i Tiranës
.puto@unitir.edu.al

Dr. EDLIRA ÇAUSHI

Fakulteti i Gjuhëve të Huaja
Universiteti i Tiranës
edlira.caushi@unitir.edu.al

Dr. SILVANA NINI

Qendra e Studimeve dhe
Publikimeve për Arbëreshët
silvana.nini@unitir.edu.al

Prof. Dr. ANASTASI PRODANI

Fakulteti i Gjuhëve të Huaja
Universiteti i Tiranës
anastasi.prodani@unitir.edu.al

Abstract

This article aims to offer reachable touristic itineraries by classifying and proposing specific areas of Cold War military heritage as cultural landscapes which bear witness of the past history of communist period in Albania. Over the past years, the communist regime built thousands of fortifications to defend itself from an imaginary attack by the imperialist and revisionist enemies which in fact never happened. Most of these structures built of concrete, iron and steel commonly known as bunkers are still part of the natural landscapes, while there are other hundreds of hidden underground tunnels, some of them as antinuclear shelters. These unique relics which some specialists classify as “Cold War military architecture” are huge engineer and construction works and represent at the same time a valuable heritage, related to the history of the communist dictatorship in Albania, which

nowadays need be exploited for touristic purposes. Although many of them were destroyed, a good part of them still exist and are an integral part of terrain they were built on. Many bunkers are covered by the vegetation,

others are engulfed by the sea, some were transformed into garbage dump sites, cereal storage places or farm animal houses, others were used as car repair shops, and others were used as bars and restaurants or even churches. The foreign tourists as well as the specialists of cultural heritage show a great interest for these Works and visits to such sites are a way to learn about the past history enjoying at the same time the natural landscape.

Keywords: military heritage, communism, historical landscape, fortifications, touristic attraction

Shpesh diskutimet lidhur me ndërtimet e fortifikuara të luftës së Sftohtë risjellin për reflektim pyetjen, nëse mund të konsiderohet kjo pjesë e së kaluarës, trashëgimi?

Jemi të ndërgjegjshëm se trashëgimia është përzgjedhje e sendeve dhe mendimeve, e shprehjeve që trashëgojmë dhe që na lidhin me kohët dhe jetët para nesh. Ajo është pjesë madhështore dhe unike e së kaluarës, duke mbartur vlera estetike, kulturore, artistike, arkitektonike, historike apo shpirtërore. Duhet konsideruar fakti që koncepti për trashëgiminë sot është zgjeruar, madje edhe në vendet e dhimbjes dhe traumës. Siç thekson David Lowenthal shkruan “Çdo trashëgimi është e çmuar. Nga [...] Hollivudi deri te Holokausti”¹.

Lowenthal shpjegon se e kaluara mund të na pasurojë dhe varfërojë, dhe njerëzit mund ta përqafojnë ose ta shmangin atë. E kaluara mund të ketë përfitime, por edhe frikë dhe të meta. Ndonjëherë njerëzit mund të ndjejnë nostalgji për fëmijërinë dhe jetën e hershme, në të cilën ata përqafojnë të kaluarën e imagjinuar. Për të tjerë, “për të duruar jetën e tanishme ne mund të duam të harrojmë ose të fshijmë një trashëgimi të keqe ose traumatike. Një trashëgimi e lavdishme gjithashtu mund të pushtojë, epërsia e saj e shuan edhe vullnetin për ta rivalizuar atë”².

Në rastet kur diktatura lë pas mbetjet fizike, a është e mundur që edhe komuniteti ta ndjejë këtë trashëgimi si pjesë të identitetit të tij, diçka për të cilën duhet të jetë përgjegjëse ta ruajë dhe ta përdori si burim?

¹ Lowenthal, D. (1996), *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history*, New York: Free Press, f.161

² Lowenthal, D. (1998), *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, xiii.

Trashëgimia të cilën po shqyrtojmë, është konsideruar nga specialistët si një trashëgimi e vështirë, duke vlerësuar lidhjen e saj me periudhën komuniste, dhe arsyen e krijimit të saj.

Kujtimi i ngjarjeve traumatike e mban të shkuarën në të tashmen citon Lowenthal. Ai shpjegon se humbja është po aq trashëgimi sa fitorja, sepse “edhe mjerimi krijon lidhje të qëndrueshme”³.

Një alternativë, ose një mënyrë e mos trajtimit të trashëgimisë së vështirë, është thjesht ta injorosh atë, qoftë fizikisht ashtu dhe nga ana shoqërore, duke e lenë të bjerë e të degradojë. Ndodh, që në informacionet dhe në itineraret turistike që ofrohen kjo trashëgimi thjesht injorohet. Interesant është rasti i konceptit të nazistëve për trashëgiminë, ku evidentohet problematika e braktisjes së ndërtesave derisa të shndërrohen në gërmadha, sepse Hitleri dhe Speer kishin shprehur dëshirën që këto tipologji arkitekture, të mbeten në formën e rrënojave romantike. Në atë rast, restaurimi dhe mirëmbajtja e ndërtesave do të ruante fuqinë e tyre origjinale, që nga ana tjetër, do ishte dhe qëllimi që ka vetë ndërtesa për të komunikuar.

“Të neglizhosh trashëgiminë është një mëkat i rëndë, ta kërkosh atë është një detyrë kombëtare” do të shprehej Lowenthal⁴.

Në publikimin “Places of pain and shame - ballafaqimi me “trashëgiminë e vështirë”⁵ studiues nga disiplina të ndryshme prezantojnë të kaluarat e vështira në vende të ndryshme të botës, analizojnë këto të kaluara dhe duke vlerësuar nëse konsiderohen si trashëgimi që ia vlen të ruhet në mënyra të ndryshme, apo nëse bëjnë pjesë tek ato elemente të së shkuarës që janë harruar qëllimisht⁶.

Kujtimi i ngjarjeve traumatike e mban të shkuarën në të tashmen. Lowenthal shpjegon se humbja është po aq trashëgimi sa fitorja, sepse edhe mjerimi nga ana tjetër krijon lidhje të qëndrueshme”⁷.

³ Lowenthal, D. (1998), *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, f.74.

⁴ Lowenthal, D. (1998), *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, xiii.

⁵ Logan, W. & Reeves, K. (eds.) (2008) *Places of pain and shame: dealing with "difficult heritage"* Abingdon: Routledge

⁶ Myhrberg K. (2011), *Heritage from the Communist Period in Albania*, University of Gothenburg, f. 1-82.

⁷ Lowenthal, D. (1998), *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, f.74.

Sipas Light, në studimin e tij: *An Unwanted Past*, ai shprehet se nuk ka pothuajse asnjë interes për të kujtuar trashëgiminë e socializmit në Rumani dhe për të interpretuar atë për turistët. Vetë Muri i Berlinit, Shtëpia e Popullit në Bukuresht, apo parku i statujave në Budapest janë shembuj të ndërtesave dhe vendeve të lidhura me regjimet e mëparshme të cilat tashmë janë kthyer në atraksione të njohura turistike. Light shkruan se këto lloj tërheqjesh dhe interpretimesh të trashëgimisë komuniste shpesh prezantohen dhe promovohen nga aktorë të huaj por edhe për konsumatorët e huaj, ndërsa vetë vendet ish-komuniste kanë pak ndikim në mënyrën se si interpretohet kjo trashëgimi⁸.

Nga ana tjetër specialistët e Trashëgimisë Kulturore të Norvegjisë shprehen të shqetësuar pasi mbetjet fizike të ndërtimeve të fortifikuara të Luftës së Dytë Botërore dhe Luftës së Ftohtë⁹, janë humbur ose janë në prag të zhdukjes duke çuar në humbjen e njohurive për fushat e betejës ushtarake dhe ideologjike në peizazhet e konfliktit¹⁰.

Po çfarë ndodh me institucionet dhe organizatat në vendet e Europës lidhur me iniciativat që përfshijnë këtë trashëgimi?

ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) që është organizata këshillimore e UNESCO-s, prej vitesh ka një komitet shkencor ndërkombëtar që quhet ICOFORT International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage. Këtu përfshihet dhe promovohet trashëgimia ushtarake e të gjitha kohërave, duke përfshirë edhe atë ushtarake të shekullit XX dhe të luftës së ftohtë¹¹.

FORTE CULTURA e.V. (ish European Fortress Tourism and Fortress Marketing Network e.V.) është Rrjeti i Monumenteve të Fortifikuara të shtigjeve kulturore- FORTE CULTURA®. Për herë të parë, shtigjet kulturore- FORTE CULTURA prezanton ofertat e pasura turistike të Monumenteve të Fortifikuara në të gjithë Evropën, duke vendosur fokusin në turizmin kulturor dhe të bazuar në një

⁸ Light, D. (2000), "An unwanted past: Contemporary tourism and the heritage of communism in Romania" në *International Journal of Heritage Studies*, f. 161, 147

⁹ Luciani R. (editor 2018) *Military Heritage from 20th Century, Preservation, Reuse and Management*, Icofort Norway 2018, f.1-134

¹⁰ Hesjedal A. (2018) "From garbage to heritage? Two land defence lines in Arctic Norway: the Lyngen line (WW2) and the Frøy line (Cold War)" në *Military Heritage from 20th Century Preservation, Reuse and Management*, Icofort Norway f. 32-39

¹¹ <https://www.icofort.org/konsultuarnë> 1.12.2022

numër të konsiderueshëm aktivitete. Rrjeti ofron një gamë të gjerë instrumentesh marketingu modern dhe aktivitete të synuara, të përshtatura në mënyrë specifike për nevojat e monumenteve të fortifikuara. Është aplikuar gjithashtu që monumentet pjesëmarrëse të kenë një prani të gjerë në tregjet ndërkombëtare të turizmit¹².

Po çfarë ndodh sot me ndërtimet e Luftës së Ftohtë në Shqipëri? Fortifikimet e epokës komuniste në Shqipëri, që për popullin shqiptar janë pjesë e memories kolektive të periudhës më të errët të historisë së tyre, po kthehen gjithnjë e më tepër në atraksione turistike duke ngjallur kureshtjen e miliona turistëve të huaj që vizitojnë çdo vit Shqipërinë.

Ato janë pjesë e listës së prodhimeve “Made in Albania”. Këto fortifikime, që në gjuhën popullore njihen me emrin bunkerë, janë simbole të Luftës së Ftohtë, dhe fryt i paranojës së diktatorit stalinist Enver Hoxha, që i ndërtoi ato për të mbrojtur vendin nga sulmet e Fuqive imperialiste apo revizioniste që synonin të pushtonin vendin e “vetëm socialist në botë”.

Ndërsa këto sulme mbetën imagjinare pasi nuk ndodhën kurrë, fortifikimet ishin objekte konkrete që u ndërtuan në mënyrë masive pas daljes së Shqipërisë nga Traktati ushtarak i Varshavës dhe pushtimit sovjetik të Çekosllovakisë në vitin 1968. Duke e shpallur mbrojtjen “detyrë mbi detyrat”, u ndërtuan mijëra bunkerë në të gjithë territorin e vendit. Sikurse shihet dhe nga

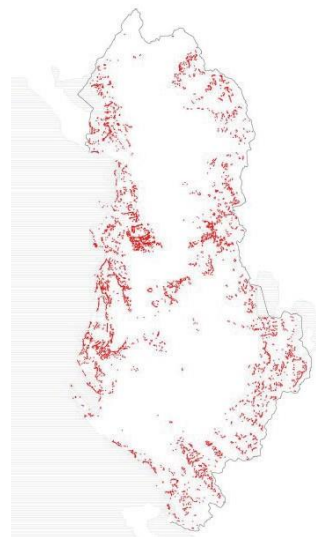

Fig.1 Harta e shpërndarjes së ndërtimeve të fortifikuara (D.Veizaj, Gj. Islami, A. Maliqari)]

harta, (fig. 1) më të pranishëm ishin përgjatë kufirit tokësor dhe zonës bregdetare perëndimore nga ku mendohej se do të vinte dhe agresori i huaj si dhe përreth kryeqytetit, Tiranë, ku ndodheshin institucionet kryesore të vendit.

Sipas terminologjisë ushtarake, fortifikimet ishin të tipologjive të ndryshme. Qendrat e zjarrit kishin përmasa më të vogla dhe ishin të

¹² <https://www.forte-cultura.eu/en/konsultuarnë> 2.12.2022

destinuara për përdorim nga këmbësoria, kurse pikat e zjarrit shërbejnë për të vendosur artilerinë brenda tyre duke përfshirë dhe topat e kalibrave të mëdhenj.

Si qendrat e zjarrit, ashtu dhe pikat e zjarrit, ishin struktura të forta të ndërtuara me beton, hekur e shufra çeliku të cilësisë së lartë, duke krijuar një shtresë me një trashësi që mund të arrinte deri në dy metra.

Po ashtu, u ndërtuan dhe tunele të nëndheshme për të strehuar popullsinë, udhëheqjen e lartë të partisë në pushtet dhe atë lokale si dhe armatimet ushtarake në kohë lufte duke përfshirë makina, avionë dhe nëndetëse.

Disa prej këtyre tuneleve u ndërtuan për t'u rezistuar sulmeve bërthamore të armikut.

Ndërtimi dhe vendosja e tyre në terrene të vështira malore ka kushtuar jetë njerëzish, përveçse rrënoi dhe ekonominë e vendit më të varfër të Europës, që “ndërtonte socializmin me forcat e veta” (fig. 2, fig. 3, fig. 4).

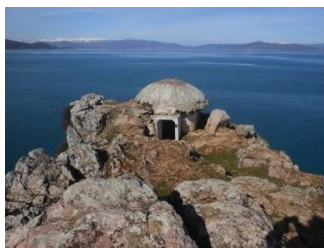

Fig.2 Qendër zjarri në liqenin e Pogradecit (foto: M. Puto)

Fig.3. Pikë zjarri në bregdetin e Tales, Lezhë (foto: E. Çaushi)

Fig.4. Bunk Art 1, vendstrehimi antibërthamor, Salla e Kuvendit Popullor (foto: A. Prodani)

Sipas shtypit spanjoll, gjatë diktaturës së Enver Hoxhës, “i cili ndaloi motelet dhe hotelet private, ato ishin gjithashtu vende të përzgjedhura nga çiftet e reja për të bërë dashuri dhe shumë shqiptarë e patën zanafillën e jetës së tyre në këto vende aspak romantike”¹³.

Pas rënies së komunizmit dhe hapjes së vendit drejt një sistemi demokratik në fillim të viteve 1990, bunkerët e humbën vlerën e tyre si

¹³ <https://www.laopiniondemurcia.es/cultura/2009/07/11/bunkeres-albania-atraccion-turistica-ex-tranjeros-32907221.html>, konsultuar mw 25 janar 2022.

objekte ushtarake mbrojtëse dhe u kthyen në relike të kohës së kaluar, kur Shqipëria ishte kthyer në një nga vendet më të militarizuara të planetit. Shkatërrimi i tyre ishte i pamundur për shkak të kostos së lartë. Duke qenë struktura të forta ato ishin ndër të paktat objekte shtetërore që i rezistuan shkatërrimit masiv të atyre viteve në ndryshim nga fabrikat, uzinat, vreshtat e pemëtoret që i kujtonin popullsisë gjurmët e sistemit kolektivist socialist. Shkatërrimi i shumicës prej tyre do të vinte më vonë në mënyrë graduale dhe të padukshme nga ajo pjesë e popullsisë që kishte mbetur e varfër dhe me mjete primitive shkallmonte betonin për të nxjerrë hekurin për ta shitur në treg për skrap në këmbim të një fitimi minimal për të siguruar mbijetesën. Megjithatë, gjenden ende fortifikime në funksionin e tyre fillestar, që, duke i evidentuar si itinerare të veçanta në internet apo në forma të tjera, do të ngjallnin kuriozitetin e turistëve, si diçka unike e këtij vendi.

Në funksion të turizmit do të shërbenin, po ashtu, dhe ata bunkerë apo tunele, destinacioni i të cilëve ka ndryshuar nga ai fillestar duke iu përshtatur nevojave të popullsisë lokale. Këtu do të përmendim si rast unikal shndërrimin e një bunkerit në një kishë të vogël në kodrën ku shtrihet fshati Lin, në buzë të liqenit të Ohrit, pranë qytetit të Pogradecit. Banorët e këtij fshati kishin ndërtuar në majë të kodrës një kishë të vogël kushtuar Shën Nikollës, zot i ujërave dhe protektor i marinarëve dhe i peshkatarëve. Por në 1967, si shumica e vendeve të kultit, kjo kishë u prish nga regjimi komunist, i cili e shpalli vendin e parë ateist në botë dhe ndërtoi në këtë vend të shenjtë një bunker ku rrinin ushtarë të armatosur që kontrollonin vijën ndarëse të kufirit me ish Jugosllavinë në mënyrë që asnjë të mos arratisëj. Me ardhjen e demokracisë dhe lirisë së praktikave fetare, banorët e kthyen bunkerin në kishë duke vendosur brenda ikona dhe ku ndezin qirin për t’i kërkuar plotësimin e dëshirave Shën Nikollës. (fig. 5)

Në disa vende të tjera, pikat e zjarrit janë kthyer në restorante,

Fig.5. Banore të fshatit Lin, duke ndezur qiri në kishën bunker të shën Nikollës. (foto M. Puto)

ku shërbehet peshk apo ushqim tjetër tradicional. Jo më pak interesante janë dhe ata bunkerë që i ndeshim sidomos në veri të vendit të shndërruar në stalla të vogla për rritjen e derrave të cilët ndihen më të sigurt se dhe vet pronarët e tyre që i rrisin. Në Fushë Labino turistët mund të vizitojnë një fabrikë të prodhimit të konservave, më e madhja në vend, e cila eksporton prodhimet e saj dhe jashtë vendit, dhe ndodhet brenda një tuneli të fortifikuar ushtarak.

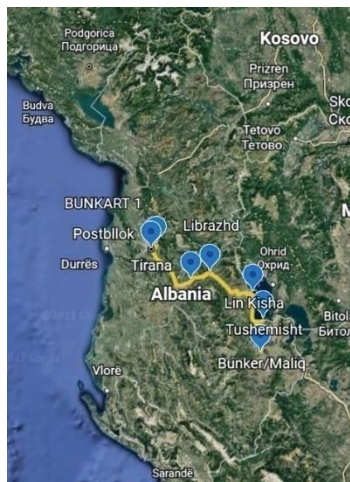

Fig. 6. Itinerare me tipologji të ndryshme fortifikimesh (autorët)

Një destinacion mbresëlënës është dhe bunkeri që ndodhet në Koplik të Malësisë së Madhe, pranë liqenit të Shkodrës, një qytet transit për vizitorët që hyjnë në Shqipëri nga Mali i Zi, i cili është kthyer në një sallon pikturash dhe bërje tatuazhesh për të rinjtë. Po ashtu, turistët do të shijonin me shumë ëndje dhe do ta kujtonin si diçka unike pirjen e një shishe dhallë të baxho-bunker Meshinit, ndanë rrugës nacionale Tepelenë-Këlcyre. Të tjerë mund të marrin shërbim të plotë me kamera dhe fotografi të bunkeri i Xhikes që ndodhet në rrugën pranë lokalitetit të Maliqit, në afërsi të qytetit të Korçës. Shumë të tjerë, si ata që ndodhen pranë fshatit piktoresk të Tushemishtit, janë pikturuar duke u kthyer në dekore të natyrës së bukur shqiptare.

Aktualisht më të vizituarit nga turistët vendas dhe të huaj janë dy tunelet antiatomikë që ndodhen në Tiranë, BunkArt 1 dhe BunkArt 2 si dhe Tuneli i Luftës së Ftohtë në Gjirokastrë, të cilët janë kthyer në muze. I pari, i ndërtuar në vitet 1972-1978, është tuneli më i madh antibërthamor i ndërtuar në një sipërfaqe prej rreth 2.700 metra katrorë, të shtrira në pesë kate, ku nuk mungon as salla e mbledhjeve të Kuvendit me 250 deputetë. Ky tunel i ndodhur pranë malit të Dajtit do të strehonte Shtabin e Ushtrisë në rast lufte dhe ku një hapësirë e veçantë i kushtojë komandantit të përgjithshëm të Ushtrisë, Enver Hoxha, dhe një ambient tjetër kryeministrit të asaj kohe, Mehmet Shehu. Më pak madhështor është tuneli antibërthamor që ndodhet pranë Ministrisë së Brendshme i kthyer më 2016-ën në një muze të

viktimave të diktaturës komuniste. Tuneli që ndodhet në qendrën historike të Gjirokastrës, nën kalanë e qytetit të shpallur Pasuri Kulturore e Unesco-s, është një tjetër labirinth i fshehtë i nëndheshëm i krijuar për të garantuar punën normale të autoritete lokale në rast sulmi ushtarak nga Greqia fqinje.

Edhe pse një pjesë e tuneleve janë kthyer në muze, është e nevojshme të shtohen itineraret për ti njohur vizitorët e huaj dhe ata vendas e sidomos nxënësit e shkollave me trashëgiminë ushtarake të Luftës së Ftohtë. Kjo edhe për shkak se është venë re nga turet turistike që ka një kërkesë të veçantë për vizitat me në fokus trashëgiminë e fortifikimeve ushtarake të luftës së ftohtë edhe në Shqipëri. Po ashtu, këto iniciativa kanë qenë të pakta dhe të ndërmarra nga individë të veçantë, dhe nuk kanë qenë projekte të mirëfillta të institucioneve. Kjo trashëgimi ka filluar rreth viteve 2012 pikërisht me krijimin e pavijonit në MHK¹⁴.

Ky studim ka për qëllim hulumtimin e këtyre fortifikimeve e më tej synon të japi rezultat në dy drejtime:

- Propozimin e itinerareve përgjatë rrjetit rrugor të vendit.

- Propozim për vënien në mbrojtje të disa tipologjive të këtyre ndërtimeve.

Për këtë kërkohet një studim i mirëfilltë i lidhur ngushtë me analizën e gjendjes së këtyre ndërtimeve në terren, si dhe analizën e informacionit lidhur me funksionin e secilës.

Propozimi i një itinerari konkret vjen me disa fortifikime të tipologjive të ndryshme që lidhin Shqipërinë qendrore (Tiranën) me pjesën jug-lindore deri në kufirin me Maqedoninë:

Bunkart, 1 (Tiranë), - Postbllok (Tiranë) – Tuneli i kthyer në fabrikë të përpunimit të peshkut (Fushë-Labinot), pikë zjarri në hyrje të Librazhdit – Kisha bunker e shën Nikolla në Lin, - qendër zjarri në Tushemisht pranë kufirit me Maqedoninë e Veriut – Bunkeri i Xhikes, pikë zjarri pranë Maliqit në rrugën nacionale Pogradec-Korçë (fig. 6)

Një qasje tjetër konkrete lidhet me propozimin për vënien në mbrojtje të tre tipologjive të ndryshme dhe me një shpërndarje territoriale veri-qendër jug:

¹⁴ Iacono F. (2018), “Revolution and counter-revolution; or why it is difficult to have a heritage of communism and what can we do about it”, në *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 25, No. 5, 507–521

1. Bunkart 1 (tuneli më i madh antiatomik i Shqipërisë në atë kohë)

2. Kompleksi i Tales (Pikë zjarri kundërajrore)

3. Peizazhi i fortifikuar i Luginës së Drinos

Duke qenë ky hapi i parë i një pune që tashme ka filluar, itinerareve do t'ju bashkëngjiten edhe të tjerë, ashtu sikurse edhe propozimeve për vënien në mbrojtje të tipologjive më domethënëse, si dëshmi e rëndësishme për të kuptuar më mirë të kaluarën, frymën e kohës.

Ruajtja e kësaj trashëgimie, është tregues i rëndësishëm i ndërgjegjësimit tonë lidhur me të kaluarën.

BIBLIOGRAFIA

LOWENTHAL, D. (1996), *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history*, New York: Free Press

LOWENTHAL, D. (1998), *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press.

LOWENTHAL, D. (1985), *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, 1985 M11

EDITED BY LOGAN W. & REEVES K. (2009), *Places of Pain and Shame, Dealing with 'Difficult Heritage'*, Routledge.

MYHRBERG, K. (2011), *Heritage from the Communist Period in Albania*, University of Gothenburg.

LIGHT, D. (2000), "An unwanted past: Contemporary tourism and the heritage of communism in Romania" në *International Journal of Heritage Studies*

IACONO, F. (2018): "Revolution and counter-revolution; or why it is difficult to have a heritage of communism and what can we do about it", në *International Journal of Heritage Studies*.

HESJEDAL, A. (2018), "From garbage to heritage? Two land defence lines in Arctic Norway: the Lyngen line (WW2) and the Frøy line (Cold War)", në *Military Heritage from 20th Century Preservation, Reuse and Management, Icofort Norway*.

LUCIANI, R. (editor 2018) *Military Heritage from 20th Century, Preservation, Reuse and Management, Icofort Norway* 2018, f.1-134